

УДК 94 (477. 51)

ПАМ'ЯТКИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО ПОДЕСЕННЯ ІХ–ХІІІ СТ.

Людмила ЯСНОВСЬКА

Чернігівський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка
Кафедра археології та історії України

У статті розглядаються археологічні пам'ятки Новгород-Сіверського Подесення, яке можна вважати одним із найкраще досліджених в археологічному відношенні регіонів Північного Лівобережжя. Зроблена спроба виділити етапи вивчення старожитностей ІХ–ХІІІ ст., нагадати прізвища призабутих дослідників, з'ясувати їх внесок у реконструкцію історичних подій у регіоні.

Ключові слова: Новгород-Сіверське Подесення, розкопки, городище, курган.

Завдячуючи сприятливим ландшафтно-кліматичним умовам, Новгород-Сіверське Подесення заселено людиною вже за доби палеоліту. Саме ця територія у 1097 р. включена до складу Новгород-Сіверського князівства, утвореного згідно рішення Любецького з'їзду. Його історія висвітлена на сторінках літописів та літературних творів давньоруської доби, підтверджується “живими” свідками – городищами, поселеннями, курганами та скарбами, вивчення котрих триває понад сто років¹. За визначенням В. Генінга та В. Левченка в історії археологічних досліджень окремих регіонів є певні хронологічні межі, що залежать від особливостей розвитку науки на їх теренах². На сьогодні на території Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., що повністю співпадає з кордонами Новгород-Сіверського Подесення, виявлено чимало пам'яток ІХ–ХІІІ ст., у вивченні яких можна виділити п'ять етапів. Тому є потреба окреслити особливості досліджень на кожному з них, згадати імена археологів, які проводили тут розкопки, запровадити до наукового обігу архівні матеріали.

Етап початкового накопичення інформації припадає на ХVІІІ–першу половину ХІХ ст., коли у центрі уваги дослідників опинився Новгород-Сіверський та його околиці. Зокрема, у першій половині ХVІІІ ст. картографи розробили серію планів міст Лівобережної України, у тому числі й Новгорода-Сіверського. На плані “Нова Городка Северского”, який був виконаний за вказівкою Головної канцелярії артилерії й фортифікації кондуктором В. Ієвлевим у грудні 1746 р., відображено його середньовічне планування, розташування архітектурних домінант і окремо виділено давньоруський дитинець – Замок³.

Рис. 1. Пам'ятки IX–XIII ст. Новгород-Сіверського Подесення.

Fig. 1. Sites of IX–XIII centuries Novhorod-Sivers'kyj Desna region.

В останній чверті XVIII ст. спостерігається поживлення у вивченні історії та археологічних старожитностей Новгород-Сіверського Подесення, що було пов'язано з підготовкою до запровадження на Лівобережній Україні загальноросійського адміністративно-територіального устрою.

Внаслідок роботи комісії А. Милорадовича (1779–1781) в “Описании Новгород-Северского наместничества” наведено відомості про фортифікації Новгорода-Сіверського: “А на самом гор возвышении... крепость, кою окружающей земляной вал от древности иных едва приметен”⁴.

Незадовільний стан земляної фортеці підтверджується записом священика А. Пригари у складеному ним 1786 р. “Особом или топографическом описании города губернского Новгород-Северского”: “По разорениях... оная крепость умалена и вал поосыпался уже”⁵. Автор не тільки проаналізував літописні свідчення про місто, а й зробив спробу визначити час його заснування “до Святого Владимира”⁶, тобто не пізніше X ст. А. Пригара описав поховальні пам’ятки на околиці Новгорода-Сіверського, в яких, на його думку, “некоторые государи языческие погребены, насыпая над ними превеликие курганы, каковых могил больших много и донныне еще при Новгороде находится...”⁷. Крім того, священик відзначив місце розташування Домотканова городища “по Десне над горою ж верст в две”⁸ та спробував визначити час будівництва архітектурних пам’яток міста. Скоріше за все, саме А. Пригара запровадив у обіг версію щодо знахідки закладного каменю з Миколаївської церкви з “крестным знамением и достопамятным подписом первоначальной или уже не первой на том месте АПС¹⁰ года (1086) при основании церкви за обычно заложенный на коем камени и в том 1760 году и сия вновь церковь заложена ж”⁹.

У 1787 р. на вимогу генерал-губернатора Лівобережної України П. Румянцева, скоріше за все, О. Шафонський упорядкував “Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества”, в якому згадується не лише фортеця, а й “крепостные ворота”, які “и по сие время при названиях своих существуют несмотря на то, что едва только знаки ворот остались”¹⁰.

Значні події першої половини XIX ст. – Вітчизняна війна 1812 р., повстання декабристів та польський національний рух, активна діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, революції в Західній Європі, національне відродження західних і південних слов’ян – сприяли зростанню самосвідомості українського народу, пробудили його інтерес до національних традицій, звичаїв, мови, фольклору. Дослідників ранніх періодів історії вже не задовольняло обмежене коло письмових джерел, і вони починають енергійно збирати й використовувати археологічний матеріал. Саме пробудження національної самосвідомості сприяло посиленню інтересу до історичних старожитностей.

У першій половині XIX ст. у Російській імперії завершувалося становлення археології як науки. Дедалі частіше порушувались питання про збереження, вивчення та популяризацію археологічних старожитностей.

У 1824 р. згідно “высочайшего” указу “О отыскивании, раскрытии и восстановлении местных древностей”¹¹, державні установи починають

піклуватися про збереження та охорону пам'яток минулого. Микола I указом від 31 грудня 1826 р. наказав збирати свідчення про “остатки древних замков и крепостей, или других зданий древности, и в каком они положении ныне находятся... чтобы строжайше воспретить таковые здания разрушать; что и должно оставаться на ответственности начальников городов и местной полиции”¹² з наступним оприлюдненням матеріалів.

Відтак, на сторінках “Журнала Министерства внутренних дел” з'явилися повідомлення про Новгород-Сіверський. Крім того, на шпальтах журналу “Отечественные записки” було надруковано нарис про Новгород-Сіверський, автором якого був учитель математики місцевої гімназії П. Сбітнев. Проаналізувавши легенди та літописні свідчення про давнє місто, він також дійшов до висновку, що його заснування пов'язане з діяльністю князя Володимира, а створення Новгород-Сіверської фортеці відбувається за часів Ярослава Володимировича¹³.

На початку 60-х рр. XIX ст. Ф. Гумілевський, готуючи ґрунтовну працю “Историко-статистическое описание Черниговской епархии”, звернув увагу на те, що в місті “вне городского вала было еще место или предместье”¹⁴. Це була перша згадка про існування ремісничо-торговельного посаду. Одним із перших дослідників спробував локалізувати літописні Ігореве Сільце та Мельтеков, розташувавши їх поблизу сс. Горбове та Ларинівки. Крім того, Ф. Гумілевський вказав на існування біля с. Мамакино “городка одного из северских князей” та курганів, які не збереглися, та висловив припущення про існування давньоруських поселень поблизу сс. Рикове (сучасне Кірове) та Бірине¹⁵.

Якісно новим етапом, на якому розпочалися систематичні археологічні дослідження на Чернігівщині, можна вважати 70-і рр. XIX ст. Саме в другій половині XIX ст. відбулося остаточне оформлення в Російській імперії археології як науки. Цьому сприяло утворення Імператорської Археологічної Комісії (1856 р., далі – ІАК), Імператорського Московського Археологічного Товариства (1864 р., далі – ІМАТ) та проведення Всеросійських Археологічних з'їздів (з 1869 р.). Завдяки їх зусиллям було затверджено програму дослідження поховальних пам'яток окремих слов'янських племен. Курганні старожитності сіверян, за дорученням ІМАТ, з 1872 р. почав вивчати уродженець Новгород-Сіверщини Д. Самоквасов¹⁶. Потрібно відзначити, що проведена ним у 1871–1872 рр. за допомогою губернського статистичного комітету паспортизація пам'яток Новгород-Сіверського Подесення дозволила розпочати археологічні дослідження в регіоні.

Особисто Д. Самоквасов оглянув 12 городищ на території Новгород-Сіверського Подесення, серед яких були й городища ранньозалізного часу, що були пізніше віднесені М. Воеводським до юхновської культури. Це дозволило археологу вперше описати городище Новгорода-Сіверського як “замок в черте города..., за соборною церквою, на высоком берегу

р. Десны”, вказавши на залишки насипних валів. Оглянувши околиці міста, він зробив висновок, що поховальні пам’ятки, про які згадував у XVIII ст. А. Пригара, не збереглися “потому, что поля, выгоны и леса, окружающие его в древности, давно обращены под городские постройки и огороды”. Збереглися тільки два кургани “один между Новгородсеверским и Команем, где паром через Десну и другой с правой стороны большой дороги, ведущей из Новгородсеверска в м. Воронеж в одной версте от Новгородсеверска”¹⁷. В одному з непошкоджених курганів була “открыта могильная яма северянского погребального обряда”¹⁸. Д. Самоквасов виявив також городища, розташовані біля сс. Дігтярівка, Вороб’ївка, Домотканів, Ларинівка, Ленків, Лісконоги, Смяч, Шептаки, Комань.

Увагу дослідника привернули кургани біля с. Форостовичі (Хворостовичі)¹⁹. Так, у 1874 р. в ур. Курганье Д. Самоквасов розкопав 4 насипи з трупопокладеннями (3 з них на рівні материка) як з інвентарем (курган № 2, залізний ніж), так і безінвентарні (кургани № 3, 4). У кургані № 1 було зафіксовано могильну яму зі слідами дерев’яної труни та поховальний інвентар (6 намистин – 2 глиняні, 2 скляні позолочені, 1 зелена скляна та 1 з бурштину; бронзова сережка з трьома підвісками, скріпленими вузлами з тонкого дроту; два кільця з бронзи та срібла, срібне кільце із загнутими кінцями)²⁰. Отримані результати досліджень курганів поблизу с. Форостовичі, а також Чернігова та Гущина дозволили Д. Самоквасову на III Всеросійському Археологічному з’їзді в Києві (1874) зробити перші висновки про поховальний обряд сіверян²¹.

У 1878 р. Д. Самоквасов знову звернувся до курганних старожитностей Новгород-Сіверського Подесення. Біля с. Ларинівка у могильнику з 32 насипів ним було розкопано 15 курганів. Дослідник зафіксував поховання за обрядом трупопокладення в ямах; у 6 випадках – з інвентарем, що являв собою елементи одягу (позументні стрічки – 4 шт., бронзові гудзики – 10 шт.), побутові речі (залізний ніж, кресало з кремінцем), прикраси (срібні та бронзові кільця, бронзова каблучка)²². Отримана колекція черепів була передана на виставку Московського Антропологічного з’їзду 1879 р., що дозволило А. Богданову визначити хронологічні типи мешканців краю²³.

На жаль, на цьому етапі територія Північного Лівобережжя приваблювала більшість дослідників лише з точки зору можливості поповнення власних колекцій старожитностей. Такий підхід до археологічних пам’яток, що був властивий членам ІАК, дуже добре можна простежити на прикладі відкриття монетних скарбів.

У квітні 1878 р. у с. Горбове Новгород-Сіверського пов. під час оранки селяни знайшли горщик, який “лежал неглубоко под поверхностью земли..., по форме схожем с горшком настоящего времени, сосуд этот нашедшими клад, при дележке его, разбит на мелкие куски, при этом никаких вещей не найдено. Самый клад состоял из 22 больших серебряных слитков одинаковой

формы и веса и 4 серебряных кусочков малых”²⁴ (і досі це один із найбільших за кількістю гривень скарбів на території Східної Європи – *авт.*). На прохання Чернігівського губернатора Д. Самоквасов, який проводив розкопки у Чернігівській губернії, оглянув злитки, виділивши “несколько повторяющихся типов древнерусских гривен, формы которых до настоящего времени оставались неизвестными”²⁵. За визначенням М. Котляра, саме він запровадив у науковий обіг незвичайні гривні з розплющеною поверхнею, які дістали назву “чернігівських”²⁶. На превеликий жаль, дослідник допустився принципової помилки. Гривні були розподілені між кількома музеями та науковими товариствами, що порушило цілісність скарбу і можливість його вивчення (на сьогоднішній день збереглися лише 5 гривень, які потрапили до Державного Історичного музею у Москві з особистої колекції Д. Самоквасова). Так, ІАК придбала 9 гривень та 4 їх фрагменти²⁷. Крім того, комісія вважала, що для більш точного визначення скарбу ІМАТ мало надіслати “рисунки или фотографические снимки с поступивших в Общество слитков Горбовского клада, а будет возможно то и самые экземпляры слитков, которые по рассмотрении будут возвращены в самом непродолжительном времени”²⁸. Скоріше за все, не визнаючи наукового значення придбаних злитків, ІАК через деякий час продала їх графу Толстому за 170 рублів – за вагою коштовного металу. Тобто, замість старожитностей, що допомогли б реконструювати грошовий обіг Київської Русі, в Міністерстві Імператорського двору, при якому перебувала ІАК, залишилися розписки колекціонерів²⁹.

Подібна знахідка трапилась на землях поблизу с. Мамекине Новгород-Сіверського пов., де було знайдено ще 8 срібних чернігівських гривень. У березні 1885 р. селянські діти Варвари та Михайла Демченків – Варвара і Тетяна знайшли “два куска серебра, имеющие вид старых гривен” і у жовтні відставний солдат Карп Мамай ще “шесть таких же кусков серебра”, про що у квітні 1886 р. ІАК сповістив чернігівський губернатор³⁰. Саме ця дата закріпилась у науковій літературі як рік знаходження речей³¹.

Мабуть, речі не були оглянуті фахівцем, відтак до канцелярії чернігівського губернатора надійшло повідомлення від голови ІАК О. Бобринського, що 8 срібних злитків “не составляют монетной единицы и потому не имеют нумизматического значения”. Традиційна винагорода-заохочення була сплачена у розмірі 120 рублів, що, як вважала ІАК, “составляет более 1/3 сверх металлической стоимости их”. Але все ж таки, у грудні 1887 р. ці злитки були передані до Російського історичного музею у Москві³². Ця знахідка підтвердила версію Ф. Гумілевського про розташування біля села давньоруського “городка северских князей”.

Можна констатувати, що у 80–90-х рр. ХІХ ст. археологічні розкопки на терені Новгород-Сіверського Подесення не проводились, але до ІАК та ІМАТ надходила інформація з регіону про цікаві знахідки. В цей же період

з'явилися краєзнавчі нариси про Новгород-Сіверський та інші населені пункти регіону³³. Цікаву думку висловив О. Ханенко про місце розташування літописного Ігорева Сільця “на горе, на месте Юхнова”, що “представляла более удобства к защите”³⁴.

У зв'язку з підготовкою до XIV Всеросійського Археологічного з'їзду в Чернігові Д. Самоквасов у 1906 р. розробив спеціальну програму, яка включала і проведення археологічних розкопок в Чернігівській губернії з метою збирання експонатів для традиційної виставки місцевих старожитностей³⁵. Він же запропонував власні кошти (1000 рублів) спеціально для досліджень курганів роменського типу³⁶. Цю ініціативу підтримало Імператорське Російське археологічне товариство, доручивши у 1907 р. члену Чернігівської губернської архівної комісії вчителю С. Гатцуку провести фіксацію археологічних пам'яток середньої течії Десни, а саме “осмотр и отчасти исследовать древнии черниговские городища, ...для определения их отношения с городищами Дьяково и Роменского типов”³⁷. За наслідками робіт було зроблено висновок, що “городища Роменского типа простираются на север приблизительно до Новгорода-Северского”³⁸. Загалом, він оглянув роменські городища Новгорода-Сіверського, Домотканівське, Леньківське, Горкінське та групу городищ поблизу сіл Радичева і Лісконог, зафіксувавши залишки валів та зібравши колекцію кераміки IX–XIII ст.³⁹ На жаль, біля с. Стахорщина в ур. Чайкін Ліг дослідник не виявив городища, відомого в літературі вже на той час. Звернув увагу С. Гатцук і на Вагринівське селище, яке, на його думку, могло бути літописним Мельтековим. На селищі була проведена шурфовка, що дозволило отримати фрагменти гончарного посуду та кілька знахідок (пряслице, фрагмент скляної посудини). Саму пам'ятку було датовано XI–XII ст.⁴⁰

С. Гатцук продовжив дослідження курганної групи біля с. Ларинівка, розкопавши 4 кургани де на той час із 17 насипів залишилось лише 6. У курганах № 1 та 2 дослідником були зафіксовані ровики з перемичками. Під усіма насипами були виявлені поховання за обрядом трупопокладення в ямах. Зазначимо, що поховання в кургані № 4 можна вважати кенотафом, а матеріали досліджень кургана № 2 свідчать про пережитки язичництва. Так, у південній частині курганного майданчика зафіксовано невеличке кострище та уламки кераміки. При розчистці жіночого поховання були знайдені “кусочки бронзового перстня с прилипшей к нему шерстяной тканью, железное височное кольцо”⁴¹. Крім того, на Леньківському городищі С. Гатцук дослідив вже пошкоджений курган із поховальною роменською урною, а також оглянув кургани поблизу с. Лісконоги⁴². О. Спіцин, аналізуючи звіт археолога-аматора, зауважив, що проведені роботи були незначними “вследствии неблагоприятной погоды и тревожного настроения в местном населении”⁴³.

У працях Московського Підготовчого Комітету до XIV Всеросійського Археологічного з'їзду Д. Самоквасов разом із П. Уваровою в розділі “Материалы по археологии Черниговской губ.” опублікували зведену інформацію про всі проведені розкопки та випадкові знахідки старожитностей Чернігівської та Полтавської губерній з 1860 до 1905 рр., де знайшлося місце й давньоруським старожитностям Новгород-Сіверського Подесення⁴⁴.

У 1909 р. співробітник Санкт-Петербурзького археологічного інституту І. Абрамов провів розкопки кількох курганів поблизу с. Ушівка, що на лівому березі р. Лоски, з трупоспаленнями та трупопокладеннями. Біля кістяків були зафіксовані: сердолікові та скляні з позолотою намистини, металеві сережки, каблучка, прикрашена “интересным орнаментом”, кілька скроневих кілець⁴⁵. Усі речі І. Абрамов передбачав передати до Чернігівського музею, але, на жаль, подальше їх місцезнаходження невідоме.

Крім фіксації, обстеження і розкопок городищ та курганів на терені Новгород-Сіверського Подесення у другій половині XIX–на початку XX ст. потрібно згадати спробу археологічних досліджень самої столиці Новгород-Сіверського князівства. Так, у 1911 р. ІАК видала Відкритий лист на проведення археологічних досліджень у Новгороді-Сіверському члену Київського Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва полковнику Б. Стеллецькому. Але розкопки, які планувалося розпочати “с древнейшей и интереснейшей частей, а именно территории Спасо-Преображенского монастыря”⁴⁶, за невідомих обставин не розпочалися. Можливо, Б. Стеллецький не отримав дозволу на проведення робіт від Чернігівської єпархії. Цікавився старожитностями Новгорода-Сіверського і завідувач Чернігівського єпархіального “давньосховища” К. Самбурський. Він у 1914 р. обстежив храми міста і відібрав колекцію речей для церковного музею⁴⁷.

У вивчені археологічних пам'яток Новгород-Сіверського Подесення в окремий період можна виділити 20–40-і рр. XX ст., що характеризуються початком планомірних досліджень в Україні. Цьому сприяла діяльність Всеукраїнського Археологічного Комітету (далі ВУАК), Інституту археології АН УРСР (далі ІА АН УРСР), Інституту історії матеріальної культури (далі ІМК) АН СРСР та місцевих археологів-аматорів. Дослідженнями на терені Новгород-Сіверщини були охоплені, головним чином, пам'ятки кам'яної доби (М. Рудинський, І. Підплічко, І. Абрамов, П. Борисковський та ін.), але водночас вивчалися і давньоруські старожитності краю.

Так, у 1924 р., К. Самбурський, на той час уповноважений Чернігівської губполітосвіти по охороні “позамузейних” пам'яток старовини та мистецтва оглянув південно-східну околицю с. Гірки, яка мала назву “Палац”, а за нею знаходилась місцевість “Городок”, де “видно ров и высокая насыпь. За городком “Селеще”... На “Дворце” находят крестики медные, литые иконки, части энколпиона”⁴⁸. Проаналізувавши топографічну ситуацію

та знахідки, він заперечив Ф. Гумілевському щодо локалізації літописного Ігорева Сільця біля с. Горбове, погодившись з думкою П. Уварової – біля с. Гірки. Потрібно зазначити, що всі дослідники говорили про одне і те ж городище та селище, але розходились в їх прив'язці до певного населеного пункту.

Протягом 1924–1925 рр. на території Новгород-Сіверського Подесення працювала експедиція ВУАК під керівництвом В. Юркевича. Археологи досліджували, головним чином, пам'ятки, що знаходились на лівому березі р. Десни між сс. Боровичі та Очкіно (сучасна Сумська обл.), де виявлено курганну групу з 6 насипів. Один з них – з трупопокладенням та інвентарем (бронзова каблучка, срібна дротяна гривна із застібкою) – було розкопано. На жаль, правий берег Десни між сс. Пушкарі та Рогівкою оглянутий не був. Але все ж таки до ВУАКу надійшла інформація, що в цьому районі є городище “(в урочищі тієї ж назви) чотирикутної форми; 2 кургани на низькій частині берега (їх видно з лівого берега в бінокль); нарешті за Пушкарями – за оврагом Ковпинкою ліворуч від шляху мають бути ще 3 могили”⁴⁹.

Ці свідчення В. Юркевича були підтверджені роботами комплексної Деснинської експедиції ІМК АН СРСР та ІА АН УРСР під керівництвом М. Воеводського, яка працювала на території Новгород-Сіверського Подесення протягом 1936–1940 та 1945–1946 рр.

Загони експедиції під керівництвом Ф. Лучицького та Г. Подгаєцького провели обстеження правого берега Десни від с. Пушкарі до с. Дегтярівка. Так, у 1938 р. загін Ф. Лучицького оглянув пам'ятки від с. Пушкарі до Новгорода-Сіверського. Під час розвідки в західній та центральній частинах Пушкарівського городища була проведена шурфовка. Крім матеріалів юхновської культури були зафіксовані фрагменти кружального посуду (західний шурф)⁵⁰. У 1939 р. на городищі проводили розкопки молодий науковець Б. Рибаків та науковий співробітник Чернігівського історичного музею О. Попко (площа розкопу 64 м²). Серед здобутого матеріалу, за свідченнями краєзнавців, зустрічались фрагменти кераміки роменської культури⁵¹.

Експедиційним загonom на північно-східній околиці с. Лісконоги обстежено лише один насип із цілої групи курганів, відомих за свідченнями П. Уварової та Д. Самоквасова (на сьогодні курган не зберігся). На східній околиці с. Киселівка, неподалік від впадіння р. Роми в Десну, відкрито давньоруське городище (Киселівка-I), а на південному схилі юхнівського городища (Киселівка-II), що за 0,5 км від села, неподалік від околиці с. Щурівки, зафіксовані 3 кургани⁵² (можна припустити, що це курганоподібні насипи). Крім того, в північній частині Новгорода-Сіверського на високій надзаплавній терасі виявлено городище майже круглої форми, а в південній частині зафіксовано залишки невисокого валу. Зібрані фрагменти посуду дозволили Ф. Лучицькому датувати його XII–

XIII ст. Скоріше за все, дослідник звернув увагу на відоме вже Домотканівське городище.

У північно-східній частині міста було відкрито і обстежено Друге Новгород-Сіверське городище продовгуватої форми, датоване “пізнім часом феодальної епохи”⁵³. Для вивчення стратиграфії городища та збирання речового матеріалу у 1945 р. експедиція М. Воєводського продовжила його вивчення. У північно-західній частині городища під час зачистки краю обриву зафіксовано залишки житла зі зруйнованою піччю, кострища та зібрана значна колекція кераміки. Це дозволило виділити два стратиграфічні шари – юхновської та роменської культури⁵⁴.

У 1939 р. загін Г. Подгаєцького продовжив вивчення старожитностей регіону, оглянувши правий берег р. Судості від с. Гремяч до с. Мураві. В ур. Мосолов Рів обстежені два кургани, про які згадував у звітах В. Юркевич. Крім того, загін оглянув городище між селами Пушкарі та Рогівкою, про яке у 1925 р. інформував ВУАК В. Юркевич, зафіксувавши давній рів та середньовічну кераміку⁵⁵. У 1940 р. М. Воєводський провів тут шурфування, і в науковій літературі городище отримало назву “Пісочний рів”. Для з’ясування стратиграфічних шарів у південно-східній частині городищенського мису протягом 1946–1947 рр. проведені дослідження. Вдалося зафіксувати шари роменської культури (а саме – землянку площею 20 м² з піччю-кам’яною) та зібрати значну колекцію кераміки та речей⁵⁶.

Загін під керівництвом Ф. Лучицького продовжив обстеження правого берега Десни, охопивши її притоки – річки Ковпинку, Рогозну, Пятну, Судость та верхів’я р. Вари. Було підтверджене свідчення Д. Самоквасова та В. Юркевича про місцезнаходження трьох курганів на північ від с. Пушкарі за р. Ковпинкою. Шурфуванням на стоянці епохи бронзи в ур. Кремський Бугор зафіксовані матеріали XII–XIII ст. На жаль, експедицією не було виявлено вже відомі за попередніми свідченнями давньоруські пам’ятки у верхів’ях р. Вари біля сс. Вороб’ївка, Буда Вороб’ївська і на західній околиці с. Бучки. Лише в північно-східній частині с. Бучки виявлений невеличкий курган. Привернуло увагу Ф. Лучицького і кругле городище в південно-західній частині с. Случевськ, що на правому березі р. Судості⁵⁷.

Розвідки по берегах річок Смяч та Роми у 1940 р. дозволили Ф. Лучицькому на околиці с. Смяч зафіксувати 3 невеличких кургани, які на той час вже розорювалися, а на території приватної садиби на правому схилі Цепиницького яру за 0,5 км на захід від перших трьох насипів був зафіксований ще один курган. Обстеженнями правого берега р. Смяч від ур. Зяти і до с. Мамекине давньоруських пам’яток не виявили⁵⁸.

Започаткувала Деснинська експедиція і археологічні дослідження літописного Ігоревого Сільця як городища під назвою Гіркинське-II. М. Воєводський, як і П. Уварова, прив’язував літописне містечко до с. Гірки. У 1946 р., оглянувши площадку городища, він визнав, що крейдяним

кар'єром знищено близько 1/3 ділянки пам'ятки. Культурний шар зберігся лише в її центральній частині. В розрізі стінок кар'єру зафіксовані залишки оборонних укріплень на північно-західному схилі. Шурфуванням виявлено розріз землянки IX–X ст. з піччю-кам'янкою, зібрано незначну колекцію речей (3 пряслиця, уламок синього скляного браслету, глиняні грузила) та кераміки. Крім того, за межами валу та рову зафіксовано селище. Було визнано необхідність продовжити дослідження пам'ятки, “інакше оно будет уничтожено карьером”⁵⁹. Розкопки на території Другого Гіркінського городища, Кветуня, Майдана та інших городищ верхньої Десни дозволили М. Воєводському зробити висновок, що “селища Роменской культуры являются обширными постоянными поселениями с большим количеством землянок”⁶⁰. У післявоєнні роки Деснинська експедиція польові дослідження перенесла на територію Курського Посейм'я⁶¹.

Дослідники повернулися до вивчення давньоруських пам'яток Новгород-Сіверського Подесення лише наприкінці 50-на початку 60-х рр. XX ст. Цей відрізок часу можна виділити в окремих, четвертий етап досліджень регіону. Він пов'язаний з роботою археологічних експедицій ІА АН СРСР та АН УРСР, а також Чернігівського історичного музею. Саме в цей час розпочинаються археологічні розкопки в столиці Новгород-Сіверського князівства – Новгороді-Сіверському.

Передусім слід згадати реставраційні роботи на території Спасо-Преображенського монастиря, які проводив архітектор М. Холостенко з метою уточнення датування поновлених монастирських споруд. Це дозволило протягом 1954 та 1956 рр. здійснити рекогносцировочні роботи. Для виявлення можливих залишків храму перед Спасо-Преображенським собором XVIII ст. був закладений розкоп, що відкрив західну стіну давньоруської монументальної споруди із західним притвором і, як вважав М. Холостенко, частину південного притвору⁶².

За наслідками розкопок та вивчення гравюри-заставки Анфологіону, виданого Новгород-Сіверською друкарнею у 1678 р., дослідник дійшов висновку, що храм був трьохапсидним, чотиристовпним, з трьома притворами. Проаналізувавши будівельну техніку та знаки на плінфі, М. Холостенко датував споруду другою половиною XII ст., залишивши відкритим питання про час спорудження галерей. Цієї думки дотримувався і Г. Логвин, уточнивши дату роками князювання Ігоря Святославича (1180–1198)⁶³.

Археологічні дослідження Новгорода-Сіверського започаткувала експедиція Чернігівського історичного музею (далі ЧІМ) під керівництвом І. Єдомахи у 1959 р. На території Замку було обстежено залишки оборонних споруд, шурфуванням визначено потужність культурного шару (0,7 м) та площу дитинця (1 га)⁶⁴. Під час цієї розвідки була зроблена спроба

встановити площу посаду. За підрахунками І. Єдомахи, він складав 15–20 га з потужністю культурного шару 0,4–0,8 м⁶⁵.

Оглянув І. Єдомаха і територію Спасо-Преображенського монастиря. На його думку, північно-західну частину пагорба можна вважати городищем, хоча залишків валу або рову він не зафіксував. Шурфуванням було встановлено потужність культурного шару – 0,4–0,6 м, а розрізом старих окопів досліджено три напівземлянки, одну з яких І. Єдомаха інтерпретував як майстерню гончара. За керамічним матеріалом усі будівлі датовані XI–XII ст., що свідчило про синхронність цього городища з древнім Новгородом-Сіверським⁶⁶.

З метою подальшого вивчення Новгорода-Сіверського у 1960 та 1962 рр. експедицією ЧІМ під керівництвом І. Єдомахи проведені розкопки, які охопили усі ділянки давнього міста – дитинець, окольне місто та поділ.

У північній частині дитинця закладено розвідковий розкоп (60 м?), який дозволив уточнити потужність культурного шару (1,3 м), дослідити дві напівземлянки IX–X ст. та споруду XI–XII ст. із зерною ямою, що прилягала до неї і була викладена берестою. Крім того, була зібрана значна колекція речей та кераміки IX–XII ст. Це дозволило І. Єдомасі зробити висновок, що у IX–X ст. культурний шар утворився завдяки існуванню городища роменської культури, “которое было прямым предшественником Новгорода-Северского или непосредственно положило начало его возникновению”. Наприкінці XI ст. давньоруське городище перетворюється на дитинець Новгорода-Сіверського. Кераміка кінця XI ст. свідчить про інтенсивність життя на Замку саме в цей час⁶⁷. Дослідник припустив, що дитинець XII–XIII ст. міг розташовуватися на східному підвищенні, де зараз знаходиться Успенський собор, звернувши увагу на ледь помітні на той час сліди оборонних укріплень⁶⁸. У цьому районі (вул. Р. Люксембург, Комуністична та Уралова) були закладені 3 шурфи (4?2 м), що дали колекцію кераміки, в якій переважали роменські старожитності⁶⁹, що суперечило припущенням І. Єдомахи.

Головний обсяг робіт 1960 та 1962 рр. припав на південно-західну ділянку окольного міста (район водонапірної башти). На площі 276 м² І. Єдомахою зафіксовано шість будівель різного призначення та кілька господарських ям XI–XII ст.⁷⁰ Аналізуючи речові матеріали в заповненні господарських споруд, дослідник зробив висновок, що саме в цій частині Новгород-Сіверського посаду існувало довготривале виробництво заліза⁷¹.

Виявлений на цій же ділянці підкліт наземної споруди, на думку І. Єдомахи, можна вважати, залишками медуші простого городянина⁷². Скоріше за все, ще одна така ж споруда розташовувалась за 150 м на захід від Замку по вул. Овражній, 5, де під час розвідки 1959 р. була придбана у місцевої жительки Т. Душиної округлобока грушеподібної форми велика амфора (висота понад 50 см, діаметр 30 см)⁷³.

Експедиція зробила спробу окреслити кордони Новгород-Сіверського посаду. Так, у районі вул. Герцена та Селянської були зафіксовані залишки валів окольного міста, а в північно-західній частині траншеєю розрізано рів (глибина 4,5–5 м при ширині 11 м). Таким чином, І. Єдомаха визначив, що вул. Селянська була прокладена по засипаному рову XI–XII ст.⁷⁴

Започаткував І. Єдомаха і дослідження Новгород-Сіверського подолу. У 1962 р. в районі Заруччя, що на лівому березі Зубрицького струмка, на північний захід від Замку, на території шкільного подвір'я на площі 84 м² частково були зафіксовані залишки садиби заможного міщанина XII ст. (два житла та дві господарські споруди). На думку дослідника, цей комплекс можна вважати залишками замиської садиби новгород-сіверських князів або заможного міщанина⁷⁵.

Загалом протягом трьох польових сезонів експедицією ЧІМ на території Новгород-Сіверського досліджено 508 м² культурного шару IX–XIII ст., а також обстежено городища біля сіл Комані, Гірок, Дігтярівки та Кудлаївки, де виявлено матеріали роменської культури⁷⁶.

Подальші дослідження на терені Новгород-Сіверського Подесення на цьому етапі проводили археологічні експедиції ІА АН СРСР та Ленінградського відділення (далі ЛВ) ІА АН СРСР. У першу чергу потрібно відзначити роботи по дослідженню пам'яток ранньозалізного віку, які протягом 1965–1967 рр. проводив Юхновський загін ІА АН СРСР під керівництвом О. Мельниковської, що дозволило з'ясувати і стан середньовічних старожитностей. Так, розвідкою 1965 р. з'ясовано, що Друге Гіркінське городище (Ігореве Сільце) біля с. Гірки вже на той час “повністю разрушено меловим карьером”⁷⁷. Члени експедиції оглянули також кургани на території Другого Киселівського городища та залишки укріплень городищ біля сіл Дробишів та Бугринівка⁷⁸.

З метою перевірки стану курганних старожитностей регіону Радимичська експедиція ІА АН СРСР під керівництвом Г. Соловйової у 1967 р. провела обстеження насипів, які були відомі в науковій літературі з середини XIX ст. Розвідки засвідчили, що кургани біля сіл Ларинівки, Рикове (сучасне Кірове) не збереглися. Біля с. Ушівка зафіксовані сліди трьох вже досліджених насипів⁷⁹, ймовірно, розкопаних І. Абрамовим у 1909 р. Також з'ясувалось, що більшість курганів біля с. Форостовичі знищено оранкою; лише по дорозі на Семенівку ще височіли 10 насипів у доброму стані. Форостовицьке городище вже на той час було знищене, а за птахофермою зафіксовано селище⁸⁰, на якому того ж таки року загоном Е. Симоновича проведено пробні розкопки. Було встановлено, що поселення безперервно існувало з VII ст. до монголо-татарської навали. Незначна площа розкопок (20 м²) усе ж таки дозволила зафіксувати ранньосередньовічні знахідки в господарських ямах та в заповненні напівземлянки⁸¹.

Розвідки в пониззі рр. Роми та Смяч у 1967 р. провела експедиція під керівництвом П. Третьякова. Огляд правого берега р. Смяч дозволив зафіксувати не лише стоянки та поселення доби неоліту, бронзи та пізньозарубинецькі пам'ятки, а й відкрити поселення XII–XIII ст. на північно-західній околиці с. Мамекине. Також П. Третьяков зафіксував на південно-західній околиці с. Леньків (у звіті помилково Ланков) “неровности, возможно, представляющие остатки разрушенных древних курганов”⁸², що підтверджує інформацію С. Гатцука, Д. Самоквасова та П. Уварової про існування тут насипів. Крім того, експедицією відкрито середньовічне поселення біля с. Камінь в ур. Забока та оглянуто на лівому березі р. Судості біля с. Гремяч поселення XI–XIII ст., яке у 1963 р. було зафіксоване розвідками групи Є. Шмідта.

На північно-східній околиці с. Чулатово Середньодеснянською археологічною експедицією ЛВ ІА АН СРСР під керівництвом Є. Горюнова у 1968 р. були здійснені розкопки багатошарового поселення на площі 58 м². Це дозволило отримати матеріали роменської культури та XII–XIII ст.⁸³ Деснинським розвідковим загonom С. Березанської у 1972 р. на східній околиці с. Мамекине в ур. Колодязний Бугор під час шурфування виявлено шиферне пряслице та фрагменти кружального посуду, що може свідчити про існування на цьому місці давньоруського поселення⁸⁴.

Початок нового, більш плідного етапу у вивченні Новгород-Сіверського Подесення, пов'язаний з утворенням постійнодіючої Чернігово-Сіверської експедиції (з 1979 р.) та відділу охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського історичного музею (1980 р.).

Протягом 1979–1984 рр. спільна експедиція Інститутів археології АН СРСР, АН УРСР та ЧІМ під керівництвом А. Кузи проводила комплексні дослідження столиці Новгород-Сіверського князівства, охопивши всі ділянки міста та його околиць. Роботами на території Замку остаточно встановлено, що городище-дитинець (2 га) має потужний (до 4–5 м) культурний шар давньоруського та пізньосередньовічного часу. Протягом кількох польових сезонів у південній (1979 р.) та західній (1981 р.) частині Замку були вивчені залишки оборонних споруд у вигляді дерев'яних конструкцій – клітей, заповнених землею та глиною. Саме під ними зафіксовані горизонти з матеріалами роменської та юхновської культур⁸⁵.

Безпосередньо під подошвою валу А. Кузою було досліджено житло, що загинуло в пожежі останньої чверті X ст., в заповненні якого поряд з ліпною роменською керамікою знайдена ранньогончарна (на одному із денець зафіксована тамга Святослава Ігоревича)⁸⁶. Це дозволило стверджувати, що початковий вал був насипаний наприкінці X ст. Таким чином, спорудження перших укріплень Новгорода-Сіверського, на думку А. Кузи, відбулося за князювання Володимира Святославича⁸⁷. Нагадаємо, що такої ж думки дотримувались А. Пригара у XVIII ст. та П. Сбитнев на

початку XIX ст. Також була підтверджена думка І. Єдомахи, що новий етап у житті міста розпочинається наприкінці XI–на початку XII ст., коли вал дитинця реконструюється, а згодом досипається у XIV–XVII ст.

У північно-західній ділянці дитинця, впритул до фортечної стіни, протягом польових сезонів 1980–1981 рр. були розкриті залишки князівського льоху-медуші. Вона була збудована наприкінці XI ст. і припинила своє існування після пожежі в середині XII ст. Це була заглиблена в материк на 0,7–0,9 м споруда стовпової конструкції, довжиною стін 7,3–7,4 м. Материкова долівка вкрита рядами округлих лунок діаметром 0,3–0,6 м і глибиною 0,15–0,3 м, багато з яких було залито вапняним розчином, а в деяких збереглися відбитки донець амфор. У приміщенні могли зберігатися 120–140 півторавідерних корчаг⁸⁸. Усе це, на думку А. Кузи, вказує на приналежність медуші до комплексу споруд князівського двору Новгород-Сіверського дитинця⁸⁹. Серед знахідок виділяється висла архаїчна печатка, яка належала князю київському та чернігівському Святославу Ярославичу, уламки візантійського скляного посуду, поливне кримське блюдо, шпори, наконечники стріл та списів, ливарні формочки, бойова сокира⁹⁰.

Подальші роботи охопили і східну ділянку дитинця, де було виявлено численні залишки будівельних матеріалів (уламки плінфи, фрагменти фресок)⁹¹, що засвідчило розташування саме на цій ділянці головного храму міста – Михайлівської церкви, що згадується в Іпатіївському літопису під 1180 р.⁹² Церква зведена на початку XII ст. Олегом Святославичем на честь свого святого патрона. На жаль, залишки фундаментів цієї споруди виявити поки не вдалося. Скоріше за все, селітряне виробництво, яке було розміщене на території Замку у XVIII ст., знищило фундаменти. Археологам лише вдалося простежити у шарах другої половини XIII–XIV ст. використання городянами уламків плінфи для приватних потреб, що свідчить про руйнування храму в середині XIII ст.⁹³

У 1980 р. вдалося реконструювати і південно-західну ділянку дитинця, де, скоріше за все, розташовувалися житла князівської дружини. Одне із жител, що було вивчено В. Коваленком, – наземна споруда, поряд з якою розташовувались кілька ям-льохів та невеличкий хлів. Зафіксовані знахідки вказують на високий соціальний статус господаря (дві скляні посудини жовтого скла, уламки двох скляних бокалів, ножі, колочевидне кресало, ключ, залізне писало, інкрустоване мідним дротом, залізна шпора, дві вставки з бурштину від каблучок, фрагменти віконниці, значна кількість фрагментів посуду XII–початку XIII ст.)⁹⁴.

Водночас проводились дослідження на території Новгород-Сіверського посаду (40–50 га). Було встановлено, що заселення цієї частини міста розпочалося вже у VIII–IX ст. Про це свідчили фрагменти кераміки роменської культури на всіх ділянках. Спостереженнями за культурним шаром було встановлено, що розширення основної території посаду відбувалося від

країв тераси Десни вглиб, і в XI ст. його територія була вже значною мірою забудована⁹⁵. Дослідженнями 1980, 1982–1983 рр. вдалося зафіксувати залишки оборонних споруд початку XII ст., що склалися з рову та валу із дерев'яними конструкціями та уточнити межі і топографію окольного міста⁹⁶. Проведені в 1979 р. роботи загонів О. Григор'єва (в районі Миколаївської церкви) та Є. Шинакова (на подвір'ї ветеринарного училища) дозволили локалізувати територію Новгород-Сіверського острога (біля 5 га)⁹⁷.

Завдяки проведеним роботам на усіх ділянках давнього Новгород-Сіверського було визначено, що його посад мав радіально-кільцеве планування, своєрідними “вузлами” якого були храми⁹⁸. Дослідження біля Успенського собору та Миколаївської церкви, заснування яких літературна традиція відносила до домонгольського часу, будь-яких свідчень про давньоруські муровані споруди не виявили. Втім, В. Коваленком в західній частині посаду, в районі базарної площі у 1982 р. було зафіксовано житло другої половини XII ст., де черинь печі викладений з цілих та фрагментованих плінф⁹⁹. На думку П. Раппопорта, вона може бути датована серединою-другою половиною XII ст. і суттєво відрізняється від плінфи Спаського собору та будівельних матеріалів, знайдених на Замку. Це надає підстави сподіватися, що подальші роботи на цій ділянці посаду дозволять відкрити невідому кам'яну споруду XII ст.

Польові дослідження стародавнього міста доповнюються результатами металографічних та спектральних аналізів Р. Орлова і Г. Вознесенської¹⁰⁰, вивченням антропологічних матеріалів П. Покасом¹⁰¹, житлових будівель і кераміки О. Григор'євим, О. Королюк та І. Сарачевим¹⁰².

Монастирським загоном експедиції (керівник В. Коваленко) у 1981–1983 рр. були продовжені роботи по вивченню території Спасо-Преображенського монастиря, і в першу чергу – фундаментів давньоруського Спаського собору. Розкриті центральна апсида храму, залишки південної та північної апсид, міжапсидні стінки, частина північно-східного та північно-західного підкупольних стовпів, західний притвор, ділянки давньої долівки храму з поліхромних майолікових плиток¹⁰³. Для забезпечення ув'язування давньої споруди з нововідкритими ділянками храму повторно розкрито фундаменти, вже досліджені М. Холостенком у 1954–1956 рр. Це дозволило уточнити розмір та пропорційність паперті, прибудованої до храму вже в післямонгольський час. Виявилось, що вона примикала до древнього храму не зовсім симетрично¹⁰⁴, що не відповідає висновкам М. Холостенка. Крім того, замість притворів були виявлені північні та південні півкола. За наслідками проведених розкопок встановлено головні характеристики храму, що дозволило П. Раппопорту реконструювати його план, суттєво змінивши при цьому схему М. Холостенка. Уточнена дата зведення пам'ятки – перша третина XIII ст. – і визначено його місце серед інших архітектурних об'єктів домонгольського періоду¹⁰⁵.

У зв'язку з початком проведення реставраційних робіт на території Спасо-Преображенського монастиря у 1996–1997 рр. проводилися охоронні археологічні дослідження експедицією Чернігівського педінституту ім. Т. Шевченка під керівництвом А. Козакова. Вдалося уточнити дату початку життя на території монастиря – X ст. (матеріали роменської культури зафіксовані ще І. Єдомахою, але він датував початок розбудови території XI ст.) і визначено, що інтенсивна забудова цієї ділянки припадає на другу половину XII ст.¹⁰⁶ Цією ж експедицією були вперше проведені археологічні розкопки на території фортеці-супутника Новгород-Сіверського – Домотканівського городища, де розпочалося будівництво телерадіоцентру. Розкопками зафіксовано 14 напівземлянкових та наземних жител, господарські споруди та ями. Вперше зафіксована дренажна система, яка перетинала посад з півночі на південь і виходила в один з найближчих ярів. За стратиграфічними спостереженнями було зроблено припущення, що вона була перекрита дерев'яною вимостою. Крім того, досліджено кілька поховань, що мали елементи пережитків язичництва (фрагменти посуду, ніж), і які можна віднести до некрополя Домотканівського городища¹⁰⁷.

Археологічними дослідженнями були охоплені й численні князівські села, про які згадує літописець Так, у 1979 р. В. Коваленко обстежив комплекс пам'яток в ур. Сільце між селами Гірки та Горбове, яке було відоме як Друге Гіркінське городище. На той час збереглися частково вал, рів та невелика площадка посаду. Внаслідок проведення шурфування (5 шурфів) і зняття окомірного плану, комплекс отримав нову назву – Горбівський, який, на думку В. Коваленка, можна ототожнити з літописним Ігоревим Сільцем¹⁰⁸.

Розкопки на Горбівському комплексі продовжував протягом 1980–1984 рр. загін під керівництвом О. Григор'єва. Він виділив 4 періоди в історії роменського городища з IX ст. і до початку XI ст. Разом з тим вдалося дослідити оборонні споруди у вигляді валу висотою понад 3 м та шириною до 10 м, з дерев'яними конструкціями у два ряди дубових клітей, що були споруджені в X ст. Крім того, з напільного боку зафіксований псевдоескарп, що відповідає першопочатковій схемі зведення сіверянських городищ (Велике Горнальське, Донецьке, Титчиха)¹⁰⁹. Розкопками встановлено, що селище, яке прилягає до залишок давньоруського городища з північного сходу і займає усю південну частину мису, загинуло внаслідок сильної пожежі в середині XII ст., після чого життя на ньому не поновлювалось¹¹⁰. Хронологічні рамки існування поселення визначені О. Григор'євим серединою X–першою половиною XII ст.¹¹¹ Важливість цього населеного пункту підкреслює знахідка у 1887 р. скарбу срібних “чернігівських” гривень. На думку Є. Шинакова, саме через Ігореве Сільце пролягав шлях з Путивля до Новгород-Сіверського вздовж р. Шостки, який перетинав р. Десну саме в районі сучасного с. Горбове¹¹².

У кількох кілометрах від Ігорева Сільця розташоване ще одне поселення того ж періоду, досліджене протягом 1983–1984 рр. Путивським загоном під керівництвом О. Григор'єва біля с. Путивськ в ур. Путивльська Гора, яке частково було знищене крейдяним кар'єром. На площі 1000 м² виявлено два наземні житлові споруди з підклітами, кілька господарських приміщень та господарські ями, зафіксовано численний інвентар (фрагменти скляних браслетів, пряслиця, точильні бруски, ножі, кістяна голка, підкова, гвіздки). Усі комплекси мають сліди пожежі, а під завалом будівлі № 7 виявлено кістяк молодої жінки. Ще три кістяки у неприродних позах було зафіксовано в розкопах 8, 9, 10, 11. Усе це засвідчило сліди погрому селища в середині XII ст. і підтвердило дані з літопису про спустошення Новгород-Сіверської землі в грудні 1146 р.¹¹³

Крім того, у 1979 р. обстежено відомі в літературі городище та кургани на північно-східній околиці с. Пушкарі та селище між селами Рогівкою і Пушкарями. Встановлено, що кургани на північно-східній околиці с. Пушкарі (між Кузіним та Погонським ровами) на той час були вже знищені ерозією ґрунтів, а два пограбовано скарбощукачами¹¹⁴.

Поховальні старожитності Новгород-Сіверської округи почали вивчатися загоном Новгород-Сіверської експедиції під керівництвом О. Моці з 1980 р., який охопив 4 некрополі поблизу сіл Комань, Пушкарі, Форостовичі та Ушівка. Уперше проведені розкопки курганної групи в ур. Козацька Могила, на північній околиці с. Комань, що на території кладовища. У групі з 8 насипів діаметром 5–10 м та висотою біля 1 м досліджено 3 кургани, які датуються XI–XII ст. Усі вони виявилися безінвентарними, один кенотаф, а – решта з трупопокладенням у поховальній ямі (курган № 3) та на рівні денної поверхні (курган № 1) з елементами пережитків язичництва (наявність кострища). Ще два кургани-кенотафи розкопано на південній околиці с. Пушкарі. За фрагментами ліпного та кружального посуду вони датуються давньоруським часом¹¹⁵.

По одному кургану розкопано на відомих могильниках поблизу сіл Форостовичі та Ушівка, які в різний час досліджувались Д. Самоквасовим та І. Абрамовим. Розкопки одного із найбільших курганів (діаметр 8–9,5 м, висота 1 м) дозволили зафіксувати залишки кострища. Це дозволяє віднести поховання до групи кенотафів. Другий насип, розташований у курганній групі, на краю другої надзапвної тераси лівого берега р. Ласки, неподалік від підземного джерела “Криниця”, що на східній околиці с. Ушівка, дав набагато цікавіший матеріал. Відзначимо, що буквально усі кургани цієї групи були зі слідами розкопок “колодязем”, тому вирішено ще раз розкопати розташований в центрі групи насип діаметром 6–6,2 м та висотою 0,5–1 м. На кострищі (2,6?1,2 м, товщиною 0,25 м) зафіксовано сліди поховальної конструкції, фрагменти посуду, що дозволило датувати його X ст. Крім того, простежено впускні поховання, пошкоджені попередніми розкопками, з інвентарем – 4

ПАМ'ЯТКИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО ПОДЕСЕННЯ IX–XIII СТ.

сердолікові (біпірамідальна, кулястоподібна та 2 призматичні), 11 скляних позолочених та 2 круглі (пастова та скляна) намистини, бронзові скроневі кільця, срібна підвіска з шароподібним виступом, фрагмент залізного предмета, які віднесені до XI ст.¹¹⁶

Експедицією на південно-східній околиці с. Киселівка в ур. Городок було також оглянуто 3 курганоподібні насипи (діаметр 10–12 м, висота 2 м), які зафіксовані Ф. Лучицьким. Крім того, відбулися пошуки могильника на території Новгород-Сіверського. Внаслідок шурфування в районі вулиць К. Маркса та Свободи (5 шурфів) встановлено, що ця територія в давньоруський час не була заселена.

За програмою паспортизації пам'яток археології до Зводу пам'яток історії та культури у 1980 р. В. Коваленком та О. Шекуном проведені археологічні розвідки на території Новгород-Сіверського району. На всі старожитності IX–XIII ст. складено паспорти.

На жаль, як і на попередньому етапі досліджень Новгород-Сіверських старожитностей IX–XIII ст., вивченням було охоплено лише правий берег р. Десни та її приток – Роми, Судості, Смяча. Залишилися необстеженими території, розташовані за межами головної річкової мережі. Вивчення цих ділянок дозволить відкрити нові пам'ятки IX–XIII ст. та повністю відтворити історичні події, які розгорталися на терені Новгород-Сіверщини. Загалом, можна визнати, що цей регіон Чернігівщини на сьогодні найкраще досліджений в археологічному відношенні у порівнянні з іншими територіями краю.

¹ Ясновская Л. В. Из истории изучения археологических древностей Новгород-Северского Подесенья // Первая Сумская областная научная историко-краеведческая конференция: Тез. докл. и сообщ. Сумы, 1990. С. 38

² Генинг В. Ф., Левченко В. Н. Археология древностей – период зарождения науки (конец XVIII в. – 70-е гг. XIX в.). Киев, 1992. С. 8.

³ Новгород-Сіверського плани // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 552–553.

⁴ Опис Новгородсіверського намісництва (1779–1781). Київ, 1931. С. 1.

⁵ Пригара А. Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского // Российский государственный военно-исторический архив. Ф. ВУА. Д. № 9162. Л. 1.

⁶ Там само.

⁷ Там само. Л. 2.

⁸ Там само.

⁹ Там само. Л. 4.

¹⁰ Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 г. / Підготовка до друку О. Коваленка, І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. 1995. № 5. С. 151.

¹¹ Киевлянин. 1895. № 145.

- ¹² Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. 1. Санкт-Петербург, 1830. С. 1373.
- ¹³ *Сбитнев И. М.* Новгород-Северский // Отечественные записки. 1828. № 96. С. 106–107.
- ¹⁴ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874. Кн. 6. С. 3, 29, 56, 64.
- ¹⁵ Там же. С. 3.
- ¹⁶ Древности. Труды Московского археологического общества. Протокол № 75. Т. IV. Вып. II. Москва, 1874. С. 11; Отчет председателя Общества графини П. С. Уваровой о двадцатипятилетней деятельности общества // Древности. Труды Московского археологического общества. Т. 15. Вып. 1. Москва, 1894. С. 63.
- ¹⁷ Центральный исторический архив г. Москвы (далі ЦИАМ). Ф. 454. Оп. 2. Д. 118. Л. 477.
- ¹⁸ ЦИАМ. Ф. 454. Оп. 2. Д. 118. Л. 477 об.; *Самоквасов Д. Я.* Северянская земля и северяне по городищам и могилам. Москва, 1908. С. 39.
- ¹⁹ Сведения 1873 г. о городищах и курганах // Известия Императорской археологической комиссии. Санкт-Петербург, 1903. Вып. 5. С. 94.
- ²⁰ *Самоквасов Д. Я.* Могилы Русской земли. Москва, 1908. С. 207.
- ²¹ *Самоквасов Д. Я.* Северянские курганы и их значение для истории // Труды III археологического съезда в Киеве 1874 г. Москва, 1878. Т. 1. С. 185–224.
- ²² *Самоквасов Д. Я.* Могилы Русской земли. С. 207.
- ²³ *Богданов А. П.* Курганные жители Северянской земли по раскопкам в Черниговской губернии // Известия общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. 1882. Т. 35. Ч. 1. Вып. 4. С. 350–361; Отдел письменных источников (далі ОПИ) ГИМ. Ф. 448. Оп. 1. Д. 19. Л. 278 об. (298).
- ²⁴ ЦИАМ. Ф. 454. Оп. 2. Д. 50. Л. 2 об.
- ²⁵ Рукописный отдел научного архива Санкт-Петербургского Института истории материальной культуры (далі РО НА Спб. ИИМК) РАН. Ф. 1. Оп. 1878 г. Д. 14. Л. 14–14 об.; Древности. Москва, 1883. Т. IX. Вып. II, III. Протоколы. № 158. С. 13.
- ²⁶ *Котляр Н. Ф.* Северорусские (“черниговские”) монетные гривны // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994. Новое в нумизматике. Москва, 1996. С. 91.
- ²⁷ Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1878 и 1879 годы. С атласом. Санкт-Петербург, 1881. С. XXXVIII.
- ²⁸ ЦИАМ. Ф. 454. Оп. 2. Д. 50. Л. 1.
- ²⁹ РО НА Спб. ИИМК РАН. Ф. 1. Оп. 1878 г. Д. 14. Л. 16–18.
- ³⁰ РО НА Спб. ИИМК РАН. Ф. 1. Оп. 1886 г. Д. 21. Л. 1.
- ³¹ Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1882–1888 годы. Санкт-Петербург, 1891. С. CLXIV; *Самоквасов Д. Я., Уварова П. С.* Выписки из дел Императорской археологической комиссии 1860–1905 гг. и Черниговского Губернского статистического комитета 1901 г., пополненные сведениями из архива графини П. С. Уваровой (О находках денежных кладов и других древностей) // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. Москва, 1906. Вып. 1. С. 54.
- ³² РО НА Спб. ИИМК РАН. Ф. 1. Оп. 1886 г. Д. 21. Л. 2–4.
- ³³ *Рклицкий М.* Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее // Земский сборник Черниговской губернии. 1899. № 1. С. 39–60; *Ханенко А. И.* Историческое

описание некоторых местностей Черниговской губернии. Новгород-Северский уезд. Чернигов, 1887. 38 с.

³⁴ Ханенко А. И. Историческое описание... С. 9.

³⁵ Самоквасов Д. Я. План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV археологического съезда // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. Москва, 1906. Вып. 1. С. 4–21.

³⁶ Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. Чернигов, 1908. С. 6.

³⁷ РО НА Спб. ИИМК РАН. Ф. 3. Оп. 1. Д. 403. Л. 218 об.

³⁸ Там же.

³⁹ РО НА Спб. ИИМК РАН. Ф. 1. Оп. 1907 г. Д. 41. Л. 41, 43, 94–95.

⁴⁰ Там же. Л. 41–43; 101.

⁴¹ РО НА Спб. ИИМК РАН. Ф. 1. Оп. 1907 г. Д. 41. Л. 126.

⁴² Там же. Л. 35.

⁴³ А. С. Отчет о раскопках, произведенных в 1907 г. в Черниговской губ. С. А. Гатцуком // Известия Императорской Археологической комиссии. Санкт-Петербург, 1909. Вып. 29. С. 164.

⁴⁴ Самоквасов Д. Я., Уварова П. С. Выборка из дел Черниговского комитета общества Нестора летописца и архива граф. П. С. Уваровой (Городища и курганы) // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. Москва, 1906. Вып. 1. С. 82; Самоквасов Д. Я. Указатель городищ Черниговской губернии // Северянская земля и северяне по городищам и могилам. Москва, 1908. С. 103–119.

⁴⁵ Археологические раскопки // Черниговское слово. 1909. 1 августа. № 784. С. 2; Абрамов И. С. Раскопки в Черниговской губернии у д. Ушивка Кролевецкого уезда // Известия Археологической комиссии. Санкт-Петербург, 1910. Прибавления к Вып. 34. С. 142.

⁴⁶ Центральний Державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–2 зв.

⁴⁷ Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НА ІА НАНУ) Ф. ВУАК № 24/2. Арк. 1.

⁴⁸ НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. № 24. Арк. 116–117.

⁴⁹ НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. № 49/12. Арк. 1, 6.

⁵⁰ Лучицький Ф. В. Короткий звіт: с. Пушкарі – Новгород-Сіверський // НА ІА НАНУ Ф. Деснинська експ. № 92. Арк. 3.

⁵¹ Розенфельдт Р. Л. Пушкаревское городище на р. Десне // СА. 1947. Т. 9. С. 194, 197.

⁵² Лучицький Ф. В. Короткий звіт: с. Пушкарі-Новгород-Сіверський. С. 6–7.

⁵³ Там само. С. 8.

⁵⁴ Воеводский М. В. Отчет об исследовании II Новгород-Северского городища, произведенного Деснинской экспедицией 18–22 июля 1945 г. // НА ІА НАНУ. 1945/1. Ф. експ. 522. 2 с.

- ⁵⁵ Подгаецкий Г. В. Отчет о работе в 1939 г. // РО НА Спб. ИИМК. Ф. 35. Оп. 1. 1939. № 6. С. 4.
- ⁵⁶ Воеводський М. В. Городище и стоянка “Песочный Ров”. Отчет о работах 1946 г. // НА ІА НАНУ. 1946/5. Ф. експ. 525. С. 11–17; *Его же*. Важнейшие итоги Деснинской экспедиции 1946 г. // КСИИМК. 1948. Вып. 20. С. 39; *Воеводский М. В., Артишевская Л. В.* Раскопки городища и стоянки “Песочный ров” в 1947 г. // НА ІА НАНУ. 1947/4. Ф. експ. 708. С. 14–15.
- ⁵⁷ Лучицький Ф. В. Короткий звіт... С. 8.
- ⁵⁸ Лучицький Ф. В. Отчет о разведке по р. Смячу и Роме на территории Новгород-Северского района Черниговской обл. 1940 года // НА ІА НАНУ. Ф. Десн. експ. № 100. С. 3.
- ⁵⁹ Воеводский М. В. Отчет о работе Деснинской экспедиции 1946 года // НА ІА НАНУ. 1946/5. Ф. експ. 524. Л. 20–22; *Его же*. Важнейшие итоги Деснинской экспедиции 1946 г. // КСИИМК. 1948. Вып. 20. С. 36–40.
- ⁶⁰ Воеводский М. В. Городища Верхней Десны // КСИИМК. 1949. Вып. 24. С. 75.
- ⁶¹ Щавелев С. П. Деснинская экспедиция М. В. Воеводского и ее вклад в археологическое изучение Курского края // Деснинские древности. Брянск, 1995. С. 12.
- ⁶² Холостенко Н. Исследования памятника XII века в г. Новгород-Северске (Черниг. обл.) // Сборник сообщений Киевпроект. 1958. № 2. С. 43.
- ⁶³ Логвин Г. Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. Москва, 1980. С. 163.
- ⁶⁴ Едомаха И. И. Отчет об археологической разведке в г. Новгород-Северске в 1959 г. // НА ІА НАНУ. 1959/20. Ф. експ. № 3324. С. 2, 6.
- ⁶⁵ Там же. С. 4, 6.
- ⁶⁶ Там же. С. 7–9.
- ⁶⁷ Едомаха И. И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1960 г. // НА ІА НАНУ. 1960/63. Ф. експ. № 5716. С. 2–12, 15.
- ⁶⁸ Там же. С. 16.
- ⁶⁹ Там же. С. 17.
- ⁷⁰ Там же. С. 18–22; *Едомаха И. И.* Отчет об археологических раскопках... в 1962 г. // НА ІА НАНУ. 1962/65. Ф. експ. № 4960. С. 2–12.
- ⁷¹ *Едомаха И. И.* Отчет об археологических раскопках... в 1960 г. С. 33.
- ⁷² *Едомаха И. И.* Краткий отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. // Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). Ф. 2124. Оп. 1. Спр. 304. Арк. 25–25 зв.; *Его же*. Отчет об археологических раскопках... в 1962 г. С. 18–20.
- ⁷³ *Едомаха И. И.* Отчет об археологических раскопках... в 1959 г. С. 5.
- ⁷⁴ *Едомаха И. И.* Отчет об археологических раскопках... в 1960 г. С. 35–36.
- ⁷⁵ *Едомаха И. И.* Отчет об археологических раскопках... в 1962 г. С. 24.
- ⁷⁶ *Едомаха И. И.* Дневник Менской археологической разведывательной экспедиции ЧИМа, сентябрь–октябрь 1959 г. // ДАЧО Ф. Р 2124. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 63.
- ⁷⁷ Мельниковская О. Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1965 г. // НА ІА НАНУ. 1965/48. Ф. експ. № 4513. С. 5.
- ⁷⁸ Мельниковская О. Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1967 г. // НА ІА НАНУ. 1967/43. Ф. експ. № 4784. С. 6.

- ⁷⁹ *Соловьева Г. Ф.* Отчет о раскопках на территории УССР Радимичской экспедиции Института археологии АН СССР в 1967 г. // НА ІА НАНУ. 1967/37. № 4877. С. 5.
- ⁸⁰ *Сымонович Э. А.* Отчет о пробных раскопках в с. Форостовичи Новгород-Северского р-на Черниговской обл. в 1967 г. // НА ІА НАНУ. 1967/25. С. 6.
- ⁸¹ *Сымонович Э. А.* Форостовичи – раннесредневековое селище в Подесенье // АО 1967 г. Москва, 1968. С. 235–236.
- ⁸² *Третьяков П. Н.* Отчет об археологических исследованиях 1967 г. в Черниговской обл. // НА ІА НАНУ. 1967/38. С. 23–24.
- ⁸³ *Горюнов Е. А.* Отчет о работе Среднедеснинской археологической группы Института археологии (Ленинградское отделение) АН СССР, 1968 г. // НА ІА НАНУ. 1968/50. Ф. эксп. № 5262. С. 20; *Его же.* Поселение у села Чулатово // КСИА АН СССР. Москва, 1971. Вып. 125. С. 41–45.
- ⁸⁴ *Березанская С. С., Ковалева Л.* Дневник Деснинского разведочного отряда 1972 г. // НА ІА НАНУ. Ф. 1972/10. № 6409. С. 7.
- ⁸⁵ *Коваленко В. П., Куза А. В., Орлов Р. С.* Раскопки в Новгороде-Северском // АО 1979 года. Москва, 1980. С. 281.
- ⁸⁶ *Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П.* Отчет Новгород-Северской экспедиции за 1980 г. I часть. // НА ІА НАНУ. 1980/125. Ф. эксп. № 9800. С. 8–9.
- ⁸⁷ *Куза А. В.* Малые города Древней Руси. Москва, 1989. С. 78.
- ⁸⁸ *Коваленко В. П., Куза А. В., Моця А. П.* Раскопки в Новгороде-Северском // АО 1980 года. Москва, 1981. С. 259; *Коваленко В. П., Куза А. В., Моця А. П.* Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1981 года. Москва, 1983. С. 269; *Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П.* Новгород-Северский: некоторые итоги и перспективы исследований // На Юго-Востоке Древней Руси: историко-археологические исследования. Воронеж, 1996. С. 7.
- ⁸⁹ *Куза А. В.* Новгород-Северский – стольный город Игоря Святославича // Новгороду-Северскому – 1000 лет. Чернигов-Новгород-Северский, 1989. С. 21.
- ⁹⁰ *Коваленко В. П., Куза А. В., Орлов Р. С.* Раскопки в Новгороде-Северском. С. 281; *Коваленко В. П., Куза А. В., Моця А. П.* Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1981 года. Москва, 1983. С. 269.
- ⁹¹ *Григорьев А. В., Коваленко В. П., Моця А. П.* Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1984 года. Москва, 1986. С. 229.
- ⁹² Полное собрание русских летописей. Т. II. Стб. 613.
- ⁹³ *Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П.* Новгород-Северский: некоторые итоги и перспективы исследований. С. 7.
- ⁹⁴ *Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П.* Отчет Новгород-Северской экспедиции за 1980 г. I часть. С. 17–23; *Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П.* Новгород-Северский: некоторые итоги ... С. 8.
- ⁹⁵ *Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П.* Новгород-Северский: некоторые ... С. 9.
- ⁹⁶ *Коваленко В. П., Куза А. В., Моця А. П.* Раскопки в Новгороде-Северском // АО 1980 года. Москва, 1981. С. 259; *Коваленко В. П., Куза А. В.* Отчет об исследованиях Новгород-Северского посада в 1982-1983 гг. // НА ІА НАНУ. 1982–1983/146. Ф. эксп. № 21157. С. 2–4.
- ⁹⁷ *Орлов Р. С., Куза А. В., Шинаков Е. А., Коваленко В. П., Григорьев А. В.* Отчет о раскопках в г. Новгороде-Северском и разведке в Черниговской области в 1979 г. // НА ІА НАНУ. Ф. 1979/37. С. 15–17.

⁹⁸ Казаков А. Л., Коваленко В. П. К исторической топографии “окольного града” Новгород-Северского XII–XIII вв. // Древнерусский город Путивль. Тезисы докладов и сообщ. обл. науч. конф., посв. 1000-летию Путивля. Путивль, 1988. С. 24; Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П. Новгород-Северский: некоторые ... С. 11.

⁹⁹ Коваленко В. П., Куза А. В. Отчет об исследованиях Новгород-Северского посада в 1982–1983 гг. // НА ИА НАНУ. Ф. 1982–1983/146. С. 10.

¹⁰⁰ Вознесенская Г. А., Коваленко В. П. О технике кузнечного производства в городах Чернигово-Северской земли // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. Киев, 1985. С. 96–98; Орлов Р. С. Сплавы цветных металлов Новгород-Северской земли в X–XII вв. // Новгороду-Северскому – 1000 лет. Чернигов-Новгород-Северский, 1989. С. 44–45; Його ж. Ювелірні прикраси Новгород-Сіверської землі // Слов’яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна (19–20 січня 1995 р., м. Чернігів). Чернігів, 1995. С. 60–63.

¹⁰¹ Покас П. М. Средневековое население Новгорода-Северского по данным палеоантропологии // Новгороду-Северскому – 1000 лет. Чернигов-Новгород-Северский, 1989. С. 50–51.

¹⁰² Григорьев А. В. Домостроительство Новгорода-Северского и его округа // К 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника: Тез. докл. Чернигов, 1987. С. 36–37; Королюк О. А. Давньоруські житла Новгород-Сіверського дитинця // Археологія. 1988. Вип. 61. С. 80–85; Сарачев И. Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А. В. Северянская земля в VIII–начале XI века по археологическим данным. Тула, 2000. С. 232–233.

¹⁰³ Коваленко В. П., Куза А. В. Отчет о раскопках собора XII в. в Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1981 г. // НА ИА НАНУ. Ф. 1981/37. 58 с. 1982/55; Коваленко В. П. Отчет о раскопках собора XII века в Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1982 г. // НА ИА НАНУ. Ф. 1982/55. 34 с.; Раппопорт П. А. Отчет о работе архитектурно-археологической экспедиции в 1982 г. // РО НА Спб. ИИМК. Ф. 35. Оп. 1. 1985. № 5. С. 4.

¹⁰⁴ Коваленко В. П., Куза А. В., Большаков Л. Н. Отчет о раскопках собора XII в. в Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1983 г. // НА ИА НАНУ. 1983/161. С. 2–6.

¹⁰⁵ Коваленко В. П., Куза А. В., Моця А. П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1982 года. Москва, 1984. С. 272; Коваленко В. П., Раппопорт П. А. Памятники древнерусской архитектуры в Чернигово-Северской земле // Зограф. Београд, 1987. № 18. С. 5; Большаков Л. Н., Коваленко В. П., Раппопорт П. А. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского // КСИА АН СССР. Москва, 1989. № 195. Славяно-русская археология. С. 51–53.

¹⁰⁶ Казаков А. Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження 1996 р. на території Новгород-Сіверського Преображенського монастиря // НА ИА НАНУ. Ф. 1996/67. С. 17.

¹⁰⁷ Казаков А. Л. Тайны Новгород-Северской земли // Черниговский полдень. 1996. 13 июня.

¹⁰⁸ Орлов Р. С., Куза А. В., Шинаков Е. А., Коваленко В. П., Григорьев А. В. Отчет о раскопках в г. Новгороде-Северском и разведке в Черниговской области в 1979 г. // НА ИА НАНУ. 1979/37. Ф. эксп. № 9252. С. 59–62; Коваленко В. П., Орлов Р. С.

Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1979 года. Москва, 1980. С. 283; Коваленко В. П. Княжеские села в окрестностях Новгород-Северского в XII в. // Древнерусский город Путивль. Тезисы докладов и сообщ. обл. науч. конф., посв. 1000-летию Путивля. Путивль, 1988. С. 16–18.

¹⁰⁹ Григорьев А. В. Укрепления городища у с. Горбово // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Чернігів, 1992. С. 40–44; Григорьев А. В. Северская земля в VIII–начале XI века по археологическим данным. Тула, 2000. С. 67–69.

¹¹⁰ Григорьев А. В., Куза А. В., Коваленко В. П. Отчет о раскопках на селище у с. Горбово Новгород-Северской экспедицией в 1980 г. // НА ИА НАНУ. 1980/125. Ф. эксп. № 9802. С. 16.

¹¹¹ Григорьев А. В. Поселение у села Горбово // КСИА АН СССР. Москва, 1985. Вып. 175. Средневековая археология восточной Европы. С. 72.

¹¹² Шинаков Е. А. Характер размещения древнерусских памятников на территории «Воронежских лесов» // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. Киев, 1981. С. 123.

¹¹³ Григорьев А. В. Раскопки в окрестностях Новгорода-Северского // АО 1983 года. Москва, 1985. С. 270; Григорьев А. В. Отчет о работе Путивского археологического отряда в 1984 г. // НА ИА НАНУ. 1984/176. Ф. эксп. № 21566. С. 2–6; Григорьев А. В., Коваленко В. П., Моця А. П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1984 года. Москва, 1986. С. 230; Григорьев А. В. Об одном участке пути из Новгорода-Северского в Путивль // Древнерусский город Путивль. Тезисы докладов и сообщ. обл. науч. конф., посв. 1000-летию Путивля. Путивль, 1988. С. 19–20; Літопис Руський за Іпатським списком. Київ, 1989. С. 204.

¹¹⁴ Орлов Р. С., Куза А. В., Шинаков Е. А., Коваленко В. П., Григорьев А. В. Отчет о раскопках в г. Новгороде-Северском... С. 64, 70.

¹¹⁵ Куза А. В., Коваленко В. П., Моця А. П. Отчет Новгород-Северской экспедиции за 1980 г. I часть. Исследования погребений древнерусского времени Новгород-Северской экспедиции 1980 г. // НА ИА НАНУ. 1980/125. Ф. эксп. № 9800. С. 1–4.

¹¹⁶ Там же. С. 6–7.

MONUMENTS OF NOVGOROD-SIVERS'KYJ PODESENNYA OF IX-XIII CENTURY

Lyudmyla JASNOVS'KA

Taras Shevchenko State Pedagogical University of Chernihiv
The Chair of Archaeology and History of Ukraine

Some archeological monuments of Novgorod-Siverskyi Podesennya, one of the best archeologically researched regions of Northern Ukraine, are observed in this article. There has been made an attempt to point out some stages of studying the monuments of IX-XIII cent., to remind the names of forgotten researchers, to clear up their contribution to the reconstruction of some historical events of the region.

Key words: Novgorod-Sivers'kyi Podesennya, excavations, hillfort, barrow.

Стаття надійшла до редколегії 15.03.2005

Прийнята до друку 22.12.2005